

עיונים לפרשת וארא עפ"י הרמב"ם

מרכז מורשת הרמב"ם רח' התנאים 6 טבריה, משרדי המרכז רח' יוחנן בן זכאי 6 טבריה טלפקס 04-6790632
לשאלות, הערות והארות info@harambam.org.il

לעילוי נשמת אסתר בת רחמה

האם לפרעה הייתה בחירה?

הרב אלישיב רבהון

בחירה חופשית? האם באמת ייתכן שהוא הוכרח לעשות הרע הזה ולמנוע את שחרור ישראל ממצרים?

חלק מהמפרשים⁶ עומדים על שאלות אלו, ואכן אומרים שלפרעה הייתה בחירה חופשית לחלוטין על מעשיו - הוא יכול היה לשחרר את ישראל, ולמרות זאת בחר שלא לשחררם. כדי להתמודד עם המקורות שהבאנו לעיל, שמהם נראה שנשללה בחירתו, הם מסבירים כי לפרעה היה קשה יותר לבחור באפשרות של שחרור ישראל, אך הוא עדיין יכול היה לעשות זאת, ולא היה אנוס על הדבר. כעת ננסה להבין את שיטת הרמב"ם בביאור עניין זה, ולצורך כך נפתח בדבריו אודות ידיעה ובחירה. הרמב"ם מסביר שמצד אחד יכול אדם לבחור בטוב וברע, אך מצד שני הבורא יודע מראש מה האדם יבחר, וכבר לפני שהאדם בחר ידע הקב"ה מה הוא יבחר. הוא מדגיש שאין בזה סתירה לבחירה החופשית, אלא שאיננו יכולים להבין דבר זה בשכלנו, וכלשונו⁷: "וכשם שאין כח באדם להשיג ולמצוא אמתת הבורא, שנאמר: כי לא יראני האדם וחי, כך אין כח באדם להשיג ולמצוא דעתו של בורא". כלומר, איננו מכירים את הבורא בהכרה מלאה, כי הוא מעבר להשגתנו, וכך גם איננו מבינים כיצד הוא יודע כל דבר ולמרות זאת יש בחירה חופשית. לכן אפשר לומר שלפרעה הייתה בחירה חופשית ולמרות זאת הבורא ידע מה שיהיה - ולכן אמר מראש למשה רבנו שפרעה לא ישחרר את ישראל.

אולם הרמב"ם פתח לנו עוד פתח בעניין זה, והתייחס לשאלה זו במפורש⁸: "ואפשר שיחטא אדם חטא גדול או חטאים רבים עד שיתן הדין לפני דיין האמת, שיהא הפרעון מזה החוטא על חטאים אלו שעשה ברצונו ומדעתו שמונעין ממנו התשובה". כלומר ישנם מקרים שבהם אדם גורם לעצמו שבגלל חטאיו ומעשיו הרעים יאבד את האפשרות לחזור בתשובה. אין זה סותר את הבחירה החופשית כיוון שהאדם בחר בתחילה בדרך זו, ואת המשך הדרך הוא כבר מקבל כעונש. הרמב"ם מביא כדוגמה לדבריו את פרעה, שבגלל מעשיו הרעים קיבל עונש שלא יוכל לשוב בתשובה.

בפרשתנו אנו נפגשים עם דמותו העקשנית של פרעה שמסרב לשחרר את עם ישראל, ולו לשלושה ימים כדי להתפלל לה' במדבר.

למרות המכות שאותן הוא סופג בזו אחר זו, הוא מקשה ליבו ולא משחרר את ישראל, כמו שכתוב¹: "ויחזק לב פרעה ולא שמע אלהם". הוא לא מוותר, ואף לאחר שכביכול הסכים לשחרר את ישראל - הוא מתחרט: "וירא פרעה כי היתה הרוחה והכבד את לבו ולא שמע אלהם". דבר זה חוזר על עצמו לאורך כל הפרשה שלנו, ונמשך גם בפרשה הבאה, ורק בסוף, לאחר מכת בכורות, הוא מסכים לשחרר את ישראל ממצרים. אף על החלטה זו הוא מתחרט, ורודף אחריהם - עד שלבסוף הוא טובע בים ביחד עם חייליו.

במבט ראשון נראה כי מדובר באדם קשה ועקשן, ועל-כן הוא אינו מוותר, ולא מסכים לשחרר את ישראל - עד שממש מרגיש כי כלתה אליו הרעה. אולם ישנם פסוקים שמהם נראה כי מעבר לעקשנות שלו - ישנה כאן השגחה אלוהית של הבורא, שמוסיפה עקשנות לעקשנותו, וגורמת לו שלא לשחרר את ישראל. כך לדוגמה כתוב לאחר מכת שחין: "ויחזק ה' את לב פרעה ולא שמע אלהם כאשר דבר ה' אל משה"². גם בתחילת הפרשה, ריבוננו-של-עולם אומר מראש למשה רבנו שהוא יחזק את לבו של פרעה, כדי להרבות אותות ומופתים בארץ מצרים³.

דבר זה מעורר תמיהה כפולה.

ראשית, אם הכבדת לב פרעה היא תוצר של ההשגחה האלוהית, והוא אינו אשם בכך, מדוע הוא מקבל עונשים על זאת, אף שלא מרצונו פשע וחטא? בנוסף לזה יש לשאול שאלה הקשורה ליסודות האמונה: הלא יש בעולם בחירה חופשית! ריבוננו-של-עולם נתן לאדם את היכולת לבחור בטוב או ברע: "ראה אנוכי נותן לפניכם היום ברכה וקללה"⁴. תפקידנו הוא לבחור בטוב ולסור מן הרע. אם אדם מוכרח על מעשיו, אין שום משמעות לבחירה שלו, וממילא יש בכך סתירה לכל המקומות בתורה שמדברים על שכר טוב לצדיקים ועל עונש לרשעים⁵. כיצד ייתכן שלפרעה לא הייתה

5. בשמונה פרקים לרמב"ם, פרק ח הרחיב בסתירת ההשקפה שהאדם מוכרח על מעשיו.

6. אבן עזרא בפירושו על התורה, פרק ז, ג וכן הספורנו שם.

7. הלכות תשובה ה, ה.

8. הלכות תשובה ו, ג.

1. שמות ז, ג.

2. שמות ט, יג.

3. שמות ז, ג.

4. דברים יא, כו.

5. דברים יא, כו.

לקודשא בריך הוא: חוטא - מהו עונשו? אמר להן: יעשה תשובה ויתכפר לו". אם כן, לא רק בשכל האנושי אלא אף במושגים הרגילים של התורה לא מובן כיצד אפשר לכפר ולמחוק למפרע דבר שאדם עשה - רק ריבונו-של-עולם יכול לגלות דבר מיוחד זה.

אחרי שראינו שתשובה היא דבר שכולל חלק שאי אפשר כלל להשיגו בהבנה הפשוטה, קל יותר להבין שייתכנו עוונות קשים מאוד שלגביהם האפשרות לשוב בתשובה, שחלק ממנה הוא מתנת שמים, לא ניתנת לחוטא. חטאו של פרעה היה כה חמור, ולכן חמור היה גם עונשו.

כעת נותר לדייק ולהבין: מהו החטא שעליו המצרים נענשו ונמנעה מהם התשובה? מתוך דברי הרמב"ם¹¹ עולה כי חטאם של המצרים היה בכך שהחליטו לשעבד ולהצר לישראל מבלי סיבה מוצדקת. אם הייתה להם סיבה אמיתית לדבר זה הם לא היו נענשים על-כך.

לסיכום, ראינו כי לשיטת הרמב"ם פרעה נענש בכך שלא יוכל לשוב בתשובה, בגלל עוונתו הקשה בשעבוד הלא-מוצדק של ישראל.

לפי דברי הרמב"ם מובן מאוד מדוע ישנם מקומות שבהם התורה עצמה מציינת שה' חיזק את לב פרעה. דבר זה אכן מנע ממנו לשחרר את ישראל, אך היה פרי בחירתו של פרעה בתחילת הדרך, כשבחר להרע לישראל ולא לשחררם. לפי פסוקים אלו מובן מדוע הרמב"ם לא פירש כמפרשים האחרים שציינו לעיל, כי נראה מהם שריבונו-של-עולם מנע מפרעה את האפשרות לשוב בתשובה.

על דברים אלו אפשר להוסיף כי עצם האפשרות של האדם לבחור ולשוב בתשובה, עד כדי כך שהחטאים נמחקים, זו מתנה. כלל לא פשוט להבין כיצד ריבונו-של-עולם מוכן לסלוח לאדם על חטאיו באמצעות התשובה, וכלשון הרמב"ם: "אמש היה זה שנאווי לפני המקום משוקץ ומרוחק ותועבה, והיום הוא אהוב ונחמד קרוב וידיד"⁹. בשכל האנושי זה דבר שקשה להבין. אף יותר מכך, בירושלמי¹⁰ מובא: "שאלו לחכמה: חוטא - מהו עונשו? אמרה להם: (משלי יג, כא) חטאים תרדף רעה. שאלו לנבואה: חוטא - מהו עונשו? אמרה להן: (יחזקאל יח, ד) הנפש החוטאת היא תמות. שאלו

9. רמב"ם, הלכות תשובה ז, ו.

10. מסכת מכות, פרק ב, הלכה ו.
11. שמונה פרקים, פרק ח.

עיונים במשנה תורה - הרב שלמה בן רחמים איני זוכר אם התפללתי, מה עלי לעשות?

בכל ברכה וברכה מן האמצעיות מעין הברכות, ואם חידש אפילו בברכה אחת דיו כדי להודיע שהיא נדבה ולא חובה". אולם בדבריו על אדם שיש לו ספק אם התפלל - שרשאי לחזור ולהתפלל בתור תפילת נדבה - לא הזכיר הרמב"ם צורך לחדש דבר בתפילה זו, ונראה שלדעתו אכן אין חיוב לחדש במקרה זה.⁵

ולהלכה כותב השולחן ערוך⁶: "אם הוא מסופק אם התפלל, חוזר ומתפלל, ואינו צריך לחדש שום דבר". מדבריו נראה שיש חיוב לחזור ולהתפלל, שלא כדעת הרמב"ם. המשנה ברורה⁷ כותב שכאשר חוזר ומתפלל - עליו להתנות את התנאי שנזכר בדברי הרשב"א שהובאו לעיל.

במקום אחר כותב השולחן ערוך⁸: "הרוצה להתפלל תפלת נדבה, צריך שיהא מכיר את עצמו זריז וזהיר ואמיד בדעתו שיוכל לכון בתפלתו; מראש ועד סוף; אבל אם אינו יכול לכון יפה, קרינן ביה: למה לי רוב זבחיכם (ישעיה א, יא); והלואי שיוכל לכון בג' תפלות הקבועות ליום". כיוון שהיום קשה מאוד לכוון אפילו במה שחייבים, כותב החיי אדם⁹ שגם אם יש לאדם ספק אם התפלל - אין לו לחזור ולהתפלל.

אולם הביאור הלכה¹⁰ חולק על דבריו, וכותב שמדברי האחרונים משמע שיש חיוב לחזור אף בזמן הזה, וכן כתב ערוך השולחן¹¹ - שאין דברי החיי אדם נראים להלכה.

אדם שיש לו ספק האם התפלל או לא - מה יעשה? בגמרא¹ מופיע שרבי אלעזר סובר שלא יחזור ויתפלל, ולעומתו רבי יוחנן אומר: "הלוואי ויתפלל האדם כל היום כולו".

המפרשים דנים בדבריו העמומים של רבי יוחנן: אם הוא בא לחלוק על רבי אלעזר, היה לו לומר מפורשות שיש לחזור ולהתפלל, ואם אינו חולק, מה בא לומר בדבריו?

לדעת המאירי והרשב"א² כוונת רבי יוחנן היא שיש לאדם לחזור ולהתפלל, אך עליו להקדים לתפילתו תנאי: אם הוא חייב בה, הרי הוא מתפלל לשם חובה, ואם פטור ממנה תהא תפילה זו לנדבה.

אולם דעת הרמב"ם שונה, וכך מופיע בדבריו³: "מי שנסתפק לו אם התפלל אם לא התפלל, אינו חוזר ומתפלל אלא-אם-כן מתפלל תפלה זו על דעת שהיא נדבה, שאם רצה יחיד להתפלל כל היום תפלת נדבה - יתפלל".

כלומר, לדעת הרמב"ם אין חיוב לחזור ולהתפלל במקום ספק, אולם אם רוצה לחזור ולהתפלל כתפילת נדבה - רשאי. זוהי כוונת רבי יוחנן, שלא בא לחלוק על רבי אלעזר.

בדרך-כלל אדם המתפלל תפילת נדבה צריך להוסיף בה בקשה מיוחדת בנוסף לנוסח התפילה הרגיל, וכך כתב הרמב"ם⁴: "אם רצה אדם להתפלל כל היום כולו הרשות בידו[...]" לפיכך צריך שיחדש דבר

1. ברכות כא, עמוד א.

2. שם.

3. תפילה, פרק י, הלכה ו; ועיין בית יוסף, סימן קז, באריכות.

4. שם, פרק א, הלכה ט.

5. במפרשי השולחן ערוך באורח חיים, סימן קז, סעיף א, הובאו כמה סיבות לכך שאין צריך לחדש דבר במקרה זה.

6. סימן קז, סעיף א.

7. שם, ס"ק ב.

8. שם, סעיף ד.

9. כלל כז, סעיף יז.

10. שם, ד"ה "אם".

11. שם, סעיף יג.

